

Elmar HÜSEYNOV

*Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

E-mail: elmar-boks@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8373-5664>

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.3.19>

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANI PSIXOLOJİ-ETNİK MƏNBƏ KİMİ

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, psixologiya, etnik, mənbə, tərbiyə, xarakter, xüsusiyyətlər, təfəkkür, stereotiplər, milli, mədəniyyət

SUMMARY

EPISODE “KITABI-DADE GORGUD” AS A PSYCHOLOGICAL AND ETHNIC SOURCE

The epic “Kitabi-Dade Gorgud” is one of the first literary sources of the Turkic peoples. At different times, different specialists and researchers noted that the plot of the saga reveals the national-cultural norms of behavior and character traits of the Turkic peoples, developing in the Caucasian environment. We see that “Kitabi-Dade Gorgud” is a perfect scientific work in the Dresden copy of the great Turkish scientist O.S. Gokyay. The scientist openly mentions the epic: “The features of the Azerbaijani dialect are noticeable,” he says. Other Turkish scientists Fuad Köprülü, Maharram Ergin, European and Russian experts V.V.Bartold, V.M.Zhirmunsky, A.Kh.Kononov, A.Yu.Yokubovsky and, of course, Azerbaijani philologists Ismail Kazimov, Ramazan Kafarov and others repeatedly confirmed in their works that “Kitabi-Dada National cultural traditions, excellent writing and the events unfolding in the work reflect the psychological character of the Azerbaijani people.

Key words: “Kitabi Deda Gorgud”, psychology, ethnicity, source, upbringing, character, characteristics, thinking, stereotypes, national, culture.

РЕЗЮМЕ

ЭПИЗОД «КИТАБИ-ДАДЕ ГОРГУД» КАК ПСИХОЛОГО-ЭТНИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Эпос «Китаби-Даде Горгуд» является одним из первых литературных источников тюркских народов. В разное время разными специалистами и исследователями отмечалось, что сюжет саги раскрывает национально-культурные нормы поведения и черты характера тюркских народов, развивающиеся в кавказской среде. Мы видим, что «Китаби-Даде Горгуд» представляет собой совершенный научный труд в дрезденском экземпляре великого турецкого учёного О.Ш.Гокьяя. Ученый открыто упоминает об эпосе: “Заметны особенности азербайджанского диалекта”, - говорит он. Другие турецкие ученые Фуад Кёпрюлю, Магеррам Эргин, европейские и российские эксперты В.В.Бартольд, В.М.Жирмунский, А.Х.Кононов, А.Ю.Йокубовский и, конечно, азербайджанские филологи

Исмаил Кязимов, Рамазан Кафаров и другие неоднократно подтверждали в своих работах, что «Китаби- Дада Национально-культурные традиции, великолепная письменность и события, разворачивающиеся в произведении, отражают психологический характер азербайджанского народа.

Ключевые слова: «Китаби Деда Горгуд», психология, этническая принадлежность, источник, воспитание, характер, особенности, мышление, стереотипы, национальная, культура.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qədim Türk millətlərinin ilk ədəbi mənbələrindən biridir. Müxtəlif dövrlərdə, fərqli mütəxəssislər və tədqiqatçılar tərəfindən mövzu olan dastanın Qafqaz mühitində inkişaf edən Türk xalqlarının milli-mədəni davranış normalarını, xarakterlərinin xüsusiyyətlərini açıqladığını qeyd etmişdilər. “Kitabi-Dədə Qorqud”un mükəmməl elmi əsər olduğunu böyük türk alimi O.Ş.Gökyayın tədqiqatlarında da görə bilərik. Alim dastan haqqında açıq olaraq qeyd edir ki, “Azərbaycan şivəsi özəllikləri gözə çarpmaqdadır”. Digər türk alimləri, Fuad Köprülü, Məhərrəm Ergin, Avropa və rus mütəxəssisləri, V.V.Bartold, V.M.Jirmunski, A.H.Kononov, A.Y.Yakubovski və təbii ki, Azərbaycan filoloqları İsmayıl Kazımov, Ramazan Qafarov və digərləri öz əsərlərində dəfələrlə təsdiq etdiblər ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanın göstərdiyi milli-mədəni ənənələr, möhtəşəm yazı dili və əsərdə cərəyan edən hadisələr Azərbaycan xalqının psixoloji xarakterini açıqlayır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müəllifi Dədə Qorquda aid edilir. XIV əsr tarixçilərindən Aybək əd-Dəvadari və Fəzlullah Rəşidəddin Dədə Qorqudun Məhəmməd peyğəmbər zamanında yaşadığını və türklər tərəfindən elçi sifətilə onun yanına göndərildiyini yazmışlar. Dastanın müqəddiməsində də Dədə Qorqudun Məhəmməd peyğəmbər zamanında yaşadığı qeyd edilir [3;5;8].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının psixologiyasını, xalqımızda qədim türk təfəkkürünün olduğunu, həyat tərzini, adət-ənənələrini xalqımızın qonaqpərvər, cəsur, uşaq və böyükələrə xüsusi münasibət bəslədiyi barədə müəyyən məlumat verir. Dastanda insanların bir-birinə etibar etməsi, kişi sözünün qüvvəsi, ailənin bütövlüyünün önəmi və yaşlı nəslin gənc nəsillə tərbiyə, öyüd-nəsihət verməsi göstərilir. Eyni zamanda, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Azərbaycanın etnik-milli xarakteri də açıqlanır [1;4;6].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Azərbaycan xalqının psixoloji xüsusiyyətləri, onun təfəkkürü, mədəniyyəti, həyat tərzini, adət-ənənələri barədə məlumat verilir. Gənclərin qılınca oynatmaları, at cırmağı, ox atmaları, qızların, oğlanlarla bir səviyyədə təlim keçmələri, gənclərin milli ruhda böyümələri xalqımızın psixoloji xarakterini açıqlayır. Dastanda gənclərin inkişafında etibar, inam,

sədaqət, ləyaqət kimi insanın əsas keyfiyyətlərinin aparıcı rol olduğunu, ana və ataya yüksək hörmət və sevgi hisslərinin olması, sağlam şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edir. Məsələn, Beyrəyin nişanlısı sevgilisinin yalnız dirisinə yox, ölüsinə də sadıq qalacağını bildirir: “Erkək sinəyi (milçəyi) üzərimə qondur-maram”, – deyir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da ən çox diqqəti cəlb edən psixoloji milli xüsusiyyətlərdən: azadlıq, azad fikirlilik, qadın və kişinin bərabərliyi, ana və qadının uca, yüksək tutulmasıdır.

Dastanda ailə institutuna xüsusi yer ayrılır, ailədə idarəetmə üsulları, uşaqları tərbiyəetmə prinsipləri, qarşılıqlı münasibətlər, ata-ana-övlad münasibəti çox mühüm mövzu kimi təhlil olunur. Ailə, cəmiyyət, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, insanlar sistemin tələb etdiyi kimi davranışlar, ailənin qarşılıqlı münasibətləri, valideyn-övlad münasibətləri və digər qohumlar arasında münasibətlərin qurulması məsələləri də dastanda açıq şəkildə göstərilir [2; 3; 5;7].

Bütün bu psixoloji problemlər milli ailə strukturunun özəlliklərinin göstəricisidir. Örləri ilə, nişanlıları ilə bir meydanda döyüşən qadınlar eyni zamanda onların qürurunu sındırmamağa, kişilərin yanında qürrələnməməyə çalışırlar. Dədə Qorqud dünyasının əxlaq qaydaları, mərdlik, namus, ləyaqət, şərəf, nəciblik anlayışları Azərbaycanda milli psixologiyanın, xarakterin təməlidir.

Dastanda ailədə kommunikativ ünsiyyət yollarının inkişafı və möhkəmləndirilməsi, müxtəlif qarşılıqlı əlaqə yollarının, davranışların idarə edilməsi və fərqli ünsiyyət yollarının sərbəst seçilməsinin göstəricisidir. Azərbaycanlı ailənin daxili stereotiplərinin müşayiət edilməsi, ailənin üzvləri arasındakı münasibətlərin stereotipik formalarını və bunun nəticələrini dərk edilməsi də dastanda mövzu kimi təhlil olunur. Hər bir ailə üzvünün mövqeyindən qiymətləndirib və bəlkə də, yeni kommunikativ ünsiyyət formalarını inkişaf etdirmək kimi problemlər də dastanda açıqlanır. Ailə üzvlərinin, tayfa və qəbilələrdə hər birinin oynadığı rolların, ailənin üzvləri tərəfindən idarə olunması məsələləri haqqında məlumat tapmaq mümkündür. Dastanda qeyd olunur ki, ailənin birliyi, bütün üzvlərin bir-birlərindən asılılığı barədə məlumatlar, ailə üzvlərinin bir-birlərinə qarşı olan hisslərə reaksiya vermələri, mənfi həyəcanlar və mənfi hisslər ifadə olunmayana qədər həqiqi bağlantılar və müsbət hisslər haqqında danışmaq mümkün deyil [8].

Zaman-zaman dəyişən, zənginləşən, bəzi itib-batan keyfiyyətlər əsasən sabit qalmış, bu günümüzədək gəlib çıxıb bilmişdir. Dastanın sonunda Daş və İç Oğuzlar düşmən kəsilir. Belə faciəli sonluq Oğuz dünyasının faciəsi, dağılmasıdır. Və beləliklə, Oğuz-türk dünyasının birinci dövrü başa çatır. Azərbaycana müsəlman-islam dini gəlir. Bu təbii bir proses idi, bundan qaçmaq mümkün deyildi. İs-

lam dini azərbaycanlı psixologiyasını dəyişdirdi. Müsbəti-mənfiyyətlə, xeyri-şəriyyətlə, yaxşısı-pisiyyətlə dəyişdirdi. Lakin ikinci dövr asanlıqla, birdən-birə yaranmadı. Uzun əsrlər boyu paralel yaşadı. Elə bugünkü günümüzdə də bu paralelliyin bir çox cəhətləri davam edir: adət-ənənəmizdə, andımızda, xarakterimizdə hələ də bunları görmək olar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” xalqa qəhrəman keçmişini, rəşadətli igidlərini, şərafli tarixini söyləməklə onu mənən ucaltmağa, oyanışa çağırır. Göstərir ki, düşmənə dinc vasitələrlə təslim olmaq, tarixini unutmaq, öz adını atıb, yad adları tutmaq qəbahətdir. Hər bir xalq və ya etnos özünü düzgün dərk edib qiymətləndirmək və inkişaf etmək üçün yalnız özünün sosial-iqtisadi, tarixi keçmişinə deyil, həm də öz psixoloji keçmişinə dərinlən bələd olmalıdır.

Əsərdən göründüyü kimi, xalqımız hələ o dövrlərdə ailədə yaradılan bir sıra problemlərlə (münasibətlər, fərziyyələr) bağlı fikirlər söylənmişdir. Ailə üzvlərinin problemlərinə dair fikirlərə diqqət yetirsək, görürük ki, fərdi-şəxsidən vahid və əlaqələndirici hala gətirilməsi, alt sistemlər arasındakı sərhədlərin keçiriciliyinin dəyişdirilməsi, birbaşa və yaxud dolayı müdaxilə yolu ilə problemlərin həlli üçün alternativ modellərin yaradılması, ailə üzvlərinin birinin simptomatik davranışında ailənin digər üzvlərinin emosional iştirakının azalması və iyerarxiik uyğunsuzluğun müxtəlif formaları dastanda tədqiq olunmasında mövzu ola bilər. Yəni dastanda, ailə bir etnos və yaxud xalqın ayrılmaz bir hissəsi olduğu kimi göstərilir. Adət-ənənələrə, stereotip və yönümlərə malik olduğunu, necə tərəqqi etdiyini tarix boyu nə kimi psixoloji dəyişikliklərə məruz qaldığını da yaxşı görə bilərik. Bu da, xalqın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini tarixi planda araşdırmadan, onu ətraflı öyrənməyə şərait yaradır. Odur ki, dastan xalqımızın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərinin köklərini araşdırmaq üçün zəmin yaradır.

Dastanı araşdırıb psixoloji əsaslarını təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xalqın etnogenezinə, xüsusən də etnik-psixoloji tarixinə, orada baş verən etnik proseslərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, xalqa məxsus etnik psixoloji xüsusiyyətlərin məcmusu, təmərküzləşmiş formaları, ilk növbədə həmin xalqın folklor və bədii ədəbiyyat materiallarında “maddiləşir”. Odur ki, xalqın ümumi etnik simasını, etnik xarakterini, digər etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini ilk növbədə etnosun özünüdərk etməsinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün yazılı abidələr, folklor materialları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [7].

Yazılı abidələrin psixoloji təhlili xalqın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərinin təşəkkül prosesini izləməyə imkan verir. Bu cəhətdən xalqımızın qədim tarixə malik olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı çox zəngindir. Çünki hər hansı bir xalqın

mifologiyasına, folkloruna, sənət yaradıcılığına dair dəqiq tarixi məlumatlar verən yazılı qaynaqların mövcudluğu həmin xalqın etnik tarixinin, təfəkkür tərzinin, adət-ənənələrinin inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsini olduqca asanlaşdırır.

Bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı zəngin materiallar verir. Həmin eposda Azərbaycan xalqının əcdadlarına məxsus etnik xarakter əlamətləri, stereotip və yönümlər, hisslər, davranış tərz, adət-ənənələri və s. olduqca canlı şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu qəbildən olan materiallar xalqımızın özünü düzgün dərk etməsinə kömək edir. İkincisi, başqa etnosları, xüsusən də yaxın qonşuları yaxşı tanımağa yardım edir.

Etnik-psixoloji xüsusiyyətlər içərisində adət və ənənələrin öz yeri var, yəni onlar insanların psixologiyasında möhkəmlənərək nəsildən nəslə keçir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın mədəni sərvəti\Cultural Wealth of Azerbaijan, Bakı, 2016
2. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxiv Fondu, 170, siy.1, iş 1.
3. Araslı H. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi problemləri. Bakı, 1998.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, 2003
5. Cəmşidov Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tekstoloji tədqiqi (doktorluq dissertasiyası), Bakı, 1985.
6. Əlibəyzadə E. “Kitabi-Dədə Qorqud”, Bakı, 1999.
7. Əliyarov S. Tarixi-coğrafi qeydlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”, Bakı, 1982.
8. Əliyarov S. “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmaları üzərində çalışmalar. “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, III, Bakı. 1991.
9. Kitabi-dede-qorqud_bibliografiya.pdf serqqapisi.az

